

**SALTIKOV-SHCHEDRIN BADIY NASRIDA «SODA KULGI» ASOSIDAGI IKKI OLAMNING SHAKLLANISHI**

**Sharipova Nilufar Shaxrillo qizi,**  
*Buxoro davlat pedagogika instituti*  
*Rus tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi*

**Annotatsiya.** *Saltikov-Shchedrinning «sodda» kulgisi ochiq, quvnoq kulgi emas, balki tiyilgan, yashirin kulgi bo'lib, ko'pincha ironiya, sarkazm yoki achchiq tabassumga aylanadi. U tasvirlangan haqiqatning tragizmini aks ettiradi va nasrning tanqidiy, fosh qiluvchi xarakterini kuchaytiradi. Kulgisi ikki olamlik esa matnda ikki qatlamning mavjudligini bildiradi: tashqi jihatdan kulgisi, ichki jihatdan esa jiddiy, tragik. Yozuvchida kulgisi obraz og'riq, qo'rquv va umidsizlik tuyg'usi bilan uyg'unlashadi, natijada kulgi chuqur ijtimoiy va axloqiy tahlil vositasiga aylanadi.*

**Kaliy so'zlar:** *«Sodda» kulgi, ijodiy yo'l, Shchedrin nasri, Ezop tili, kulgi madaniyati, ikki olamlik, tajriba o'tkazmoq, ong, marosimiy ahamiyatlar, dunyoqarash, mavqe, xatti-harakat.*

**Аннотация.** *Редуцированный смех у Салтыкова-Щедрина — это не открытый, весёлый смех, а сдержанный, скрытый, часто переходящий в иронию, сарказм или горькую усмешку. Он отражает трагизм изображаемой действительности и усиливает обличительный характер прозы. Смеховая двумерность означает существование в тексте двух планов: внешне комического и внутренне серьёзного, трагического. Смешное у писателя сочетается с ощущением боли, страха и безысходности, благодаря чему смех становится способом глубокого социального и нравственного анализа.*

**Ключевые слова:** *Редуцированный, творческий путь, щедринская проза, эзопов язык, смеховая культура, двумерности, экспериментировать, сознания, ритуальными значимостями, мировоззрение, статус, поведение.*

**Annotation.** *Saltikov-Shchedrin's "simple" laughter is not an open, cheerful laughter, but a restrained, hidden laughter, which often turns into irony, sarcasm or a bitter smile. It reflects the tragedy of the depicted reality and enhances the critical, revealing character of the prose. The humorous duality indicates the presence of two layers in the text: externally funny, and internally serious, tragic. In the writer, the humorous image is combined with a sense of pain, fear and despair, as a result of which laughter becomes a tool for deep social and moral analysis.*

**Key words:** *"Simple" laughter, creative path, Shchedrin's prose, Aesop's language, laughter culture, duality, experimenting, consciousness, ritual significance, worldview, position, behavior.*

**Kirish.** Reduksiyalangan kulgi yoki “sodda” kulgi — bu kulgining zaiflashgan, yashirin yoki tiyilgan shakli bo'lib, unda komiklik to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita ifodalanadi. Bunday kulgi ochiq kulishga sabab bo'lmaydi, balki ironiya, satira, kinoya, ishora yoki yengil tabassum orqali namoyon bo'ladi. “Sodda” kulgining asosiy xususiyatlari: Tiyilganlik — kulgi baland yoki ochiq ko'rinishda bo'lmaydi. Komiklikning bilvosita ifodalanishi — hazil ishoralar, ironiya yoki yashirin tanqid orqali beriladi. Intellektual xarakter — mazmuni tushunish uchun kontekst va ma'noni anglash talab etiladi.

Ko'pincha satirada qo'llanadi — jamiyatni, hokimiyatni yoki insoniy kamchiliklarni tanqid qilish uchun ishlatiladi. Misol keltiradigan bo'lsak, satirik asarlarda yozuvchi absurd vaziyatni jiddiy ohangda tasvirlashi mumkin. Bunda o'quvchi komiklikni o'zi anglaydi. Shu holatda kulgi to'g'ridan-to'g'ri emas, balki reduksiyalangan bo'ladi. Reduksiyalangan

kulgi rus satirik yozuvchilari asarlarida tez-tez uchraydi. Masalan, Mixail Yevgrafovich Saltikov-Shchedrin ijodida komik unsurlar ko‘pincha jamiyat hayotining jiddiy va ba‘zan hatto qoramtir tasviri ortida yashirin holda beriladi.

1840-yillardagi Shchedrining ijodiy yo‘li, aksariyat shchedrinshunoslar tomonidan yozuvchining individual uslubining shakllanish davri sifatida tavsiflanadi. Tadqiqotchilar satirikning ilk hikoyalarda «mazmun yangiligi va shaklning bir oz arxaikligining ichki qarama-qarshiligi» mavjudligini qayd etadilar [1 B.72]. Shu bilan birga, Shchedrinning dastlabki nasrida grotesk obrazlilikka intilish ham ko‘zga tashlanadi, biroq bu tendensiya Shchedrinda izchil namoyon bo‘lmaydi: «Yosh yozuvchi go‘yoki Gogol satirik poetikasining Dostoyevskiga xos bo‘lgan o‘tkir idrok etilishi bilan tabiiy maktabga xos bo‘lgan, buyuk ijodkor hayotni iloji boricha haqiqatga yaqin shakllarda tasvirlaydi degan ishonch o‘rtasida ikkilanib qoladi» [2 B.3-13].

1850–1860-yillardagi Shchedrin prozasida biz universal komikaning kuchayib borishini kuzatamiz; bizningcha, bu hodisa 1870-yillardagi satirik ijodining o‘ziga xosligini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. 1856 yildan 1871 yilgacha chop etilgan asarlarning bir guruhga birlashtirilishi shartli xarakterga ega. Shchedrinda badiiy mahoratning va individual uslubiy yo‘nalishning shakllanish jarayoni bundan ancha ilgari yakunlanadi: satirik poetikasining «ezop tili», badiiy va publitsistik unsurlarning qo‘shilishi, «nihoyatda aniq, hattoki dolzarb tasvirlarning umumlashtirish bilan sintezi» kabi xususiyatlari [3 B.487-489] to‘laqonli tarzda, allaqachon «Prozadagi satiralar»da (1859–1861) namoyon bo‘ladi. Saltikov-Shchedrinning 1850–1860-yillardagi ijodiy yo‘lida bir necha bosqichlarni ajratish uchun boshqa asoslar ham mavjud: 1860-yillar prozasida publitsistik elementning sezilarli ortishi; 1850-yillarning ikkinchi yarmida satirik dramaturgiya shakli bilan tajriba qilishni davom ettirgan bo‘lsa-da, 1860-yillarga kelib u deyarli drama janriga murojaat qilmay qo‘yadi. Shubhasiz, bu davrda yozuvchi mafkuraviy evolyutsiyani ham boshdan kechiradi.

**Metodlar bo‘limi.** Bildirilgan mulohazalarga qaramay, biz ko‘rsatilgan davrda Shchedrinning ijodiy yo‘li bosqichlarini qat‘iy ravishda farqlamaymiz. Biz Shchedrin nasrining badiiy evolyutsiyasini ma‘lum, yetarlicha tor bir jihatdan — kulgi madaniyati universalialarining funktsionalligi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqamiz. Ushbu davrda satirikning badiiy olami hali biz kulgi madaniyati fenomeni uchun tizim hosil qiluvchi deb hisoblaydigan “olam — antiolam modeliga to‘liq mos kelmaydi: Shchedrin nasrining 1850–1860-yillardagi matnlarida “kulgi asosidagi ikki olamlik” sifati endigina shakllanib boradi. Shchedrinning dramaturgiyasi va “sof” publitsistikasi esa kamroq darajada jalb etiladi. Ular satirik yozuvchining badiiy nasrida to‘liq namoyon bo‘lmagan ayrim tendensiyalarni aniqlashtirish maqsadida foydalaniladi.

Shchedrinning asarlarida biz nafaqat “o‘zgargan”, “ag‘darilgan” mulohazalarni ko‘ramiz — bir qator hikoyalarda qadriyatlar va “anti-qadriyatlar”ning (ritual ahamiyatlar bilan) qarama-qarshiligi asosida madaniy olamlarning keskin qutblanishi tasvirlanadi.

Ayniqsa bu holat Shchedrin tomonidan diniy mavzuni yoritishda yaqqol namoyon bo'ladi. Ammo yozuvchiga bu vazifaning dastlabki ifodalarini taklif etgan slavyanshunoslardan farqli o'laroq, uning haqiqiy mazmuni "Muqaddas Rus"ning reaksion-monarxik va pravoslav mafkurasi bilan mutlaqo bog'liq emas edi [4 B.521-540.]. S.Makashin tomonidan xalq diniyligi muammolarini yorituvchi hikoyalar ro'yxati eski e'tiqod mavzusiga bag'ishlangan asarlar — «Oqsoqol», «Matyushka Mavra Kuzmovna» bilan to'ldirilishi lozim. Slavyanshunolik g'oyalarini "reaksion-monarxik mafkura" bilan aynanlashtirishda ma'lum bir noaniqlik va muayyan biryozlamalik mavjud, biroq yozuvchi, haqiqatdan ham, slavyanshunoslarning "ifodasi"ga muhim tuzatishlar kiritadi. Shchedrin hikoyalarida xalq diniyligi tasviri yangicha badiiy talqin kasb etadi. Muallif ikki xil diniy ongini — xalqona va zodagon-mansabdor ongini — to'qnash keltiradi. Satirik diniy hayot shakllarini tahliliy tarzda qiyoslash va qarama-qarshi qo'yish yo'lidan borar ekan, e'tiqod mavzusining o'zi tasvir obyektiga o'ziga xos universal mazmun bag'ishlaydi.

"Ma'rifatli" muhit diniy ongini tadqiq etish nuqtayi nazaridan tasvirlanar ekan, u imkoniy jihatdan butun bir olam sifatida namoyon bo'ladi (bu muhit o'ziga xos ontologik, antropologik hamda ijtimoiy-falsafiy qarashlarni ochib beradi). Badiiy obrazlarda aks etgan diniy hayotning ikki shakli — xalqona va zodagonona — o'zining ilk bosqichidayoq "olam — antiolam" badiiy modelini ("kulgi orqali ifodalangan ikki olamlilikni") o'z ichida mujassam etadi.

**Natijalar bo'limi.** Bizningcha, nemis klassik falsafasi ruhidagi mulohazalarga xos uslubiy taqlid muallifga satirik qahramonlarining diniy va falsafiy ongida muayyan bir "mutlaq" haqidagi tasavvurni kiritish imkonini beradi. Mansabdor shaxsning tafakkurida "sof g'oya" tushunchasi aslida to'liq intellektual bo'shliqni, ma'nosizlikni yashiradi ("aql adashadi va xiralashadi"). Yetuk Shchedrin asarlari qahramonlari ko'pincha "bo'shliq bilan mahliyo" bo'lgan holda tasvirlanadi; bunga misol tariqasida "bema'ni gap"ga mubtalo Porfiry Golovlyov, tinimsiz "saqillab gapiruvchi" Mitenka Kozelkov, "yo'qdan yaratish" g'oyasiga berilib ketgan Porfisha Velentyev kabi obrazlarni keltirish mumkin. Shchedrin qahramonlarining diniy amaliyoti diniy qadriyatlarga zid qo'yiladi: muqaddas makon sifatida cherkov o'rnida mayxona namoyon bo'ladi, ziyorat esa (Muzovkina misolida bo'lgani kabi) aslida firibgarlikni yashiradi.

Ko'rib turganimizdek, «Guberniya ocherklari» va «Beg'ubor hikoyalar» asarlarida qahramonlarning (ular ifodalaydigan diniy onglarning ham) axloqiy bahosi ko'p jihatdan ularning ijtimoiy mavqeiga bog'liq holda belgilanadi. Bu yerda satirikning g'azab darajasi yozuvchi-demokratning jamiyatning turli tabaqa va guruhlariga bo'lgan munosabatiga yaqqol darajada qarab o'zgaradi: satira jamiyatning imtiyozli, hukmron yuqori qatlamlari vakillariga ko'tarilgan sari u pasaymaydi, balki tobora kuchayib boradi[5 B. 342].

Birinchi davrning yakuniy hikoyalarida shaxsning qadriyatlar olami tasviri qahramonning ijtimoiy mavqeiga unchalik qat'iy bog'lanmaydi. «Oqsoqol» va

«Matyushka Mavra Kuzmovna» ocherklarida rus raskolniklarining diniy ongiga xos bir qator salbiy xususiyatlar ko'rsatiladi. Biroq bu holat Shchedrinning eski e'tiqod (staroobryadchilik) va raskolchi sektalarga umuman salbiy munosabatda bo'lganini ta'kidlash uchun yetarli asos bermaydi, deb o'ylaymiz.

Muallifning eski e'tiqodchilik harakatiga bo'lgan murakkab, qarama-qarshi munosabati, bizningcha, «Oqsoqol» ocherki qahramonining quyidagi so'zlari orqali izohlanadi: «Bu masalada, aytib qo'yay, odamlar uch xil bo'ladi. Ba'zilar bu ishni yurakdan tushunadi, bular yaxshi odamlardir, masalan, mening otamga o'xshashlar. Ular hamma narsaga tayyor: o'limni ham qabul qiladi, haqoratga ham chidaydi — bularning barchasini hatto o'zlari uchun quvonch deb biladi. Ammo yana bir toifa bor — ular aynan qaroqchilar va muqaddas narsalarni tahqirlovchilardir». «Uchinchi toifa» esa ishonuvchan va savodsiz odamlardan iborat. Demak, Shchedrin nasrida barcha eski e'tiqodchilar emas, balki qahramon tomonidan ikkinchi va uchinchi «toifa»ga kiritilganlar fosh etiladi.

Shchedrinning birinchi davridagi kulgi mazmuni shundaki, u xarakterlar darajasida (ularning dunyoqarashi, mavqei, xatti-harakatlari) namoyon bo'ladi, ammo butun bir olam tasvirida emas. Bizning fikrimizcha, kulgi unsurini badiiy olam darajasiga ko'tarish vositasi Shchedrinning “arvoh” nazariyasi bo'lishi mumkin. D.P. Nikolaev nuqtai nazaridan [6 B.400], “arvohlar” — Shchedrinning asosiy mavzusidir: jamiyat stereotiplarga, jonlantirilmagan tushunchalarga (“arvohlarga”) hukmronlik qiladi. Shu bilan birga, arvohlar jamiyat jarayoniga haqiqiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni muallif ularni shunchaki ong obyektlari sifatida emas, balki ob'ektiv “ishlar tartibi” sifatida qabul qiladi. “Arvoh” tushunchasi dunyoqarash tizimini ob'ektiv “arvohlar olamiga” aylantiradi, va bizning fikrimizcha, aynan shu olam Shchedrinning kulgili olamida mujassamdir. Buzilgan qadriyatlar, tushunchalar, madaniy va diniy tiplarga umumlashtirish darajasi bir nechta obrazli darajalar orqali rivojlanish tendensiyasini ko'rsatadi: adabiy qahramonlar (shutlar va triksterlar), jamoaviy ongning tasviri va nihoyat butunlay kulgili olam (eng izchil tasvirlangan holi “Bir shahar tarixi” asarida).

Tadqiq etilayotgan davr asarlarida Saltikov-Shchedrinning badiiy olami “antiolam” (madaniyatning deformatsiyalangan kategoriyalari tizimi) sifatida belgilanmaydi. Shu bilan birga, 1850–1860-yillardagi Shchedrin poetikasiga xos o'ziga xos “antiolam obrazlari” mavjud — badiiy olamga kiritilgan “qo'shimcha haqiqatlar”, va muallif ularni ko'pincha “olam” deb ataydi. Ushbu obrazlarda ayrim doimiy xususiyatlar kuzatiladi, ular keyinchalik satirikning butun badiiy olamiga tatbiq etiladi. Ba'zi metaforik obrazlarda paydo bo'ladigan, badiiy tarzda yaratilgan antiolam — xira, hidli, mayda-chuyda, kirli (“chang”) narsalardan iborat, “botqoq”ni eslatadi — asta-sekin muallif tomonidan tarixiy (ijtimoiy) haqiqatga tatbiq etiladi.

**Munozara bo'limi.** Shunday qilib, biz Shchedrin nasrida “olam — antiolam” modelining shakllanishini kuzatishimiz mumkin. Shchedrinning antiolami chang va mayda-chuyda narsalardan iborat, “botqoq”ni eslatadi va “yomon hid” tarqatadi; bu

zulmat olami tartibsizlik asosida tashkil etilgan. Ushbu “ichki” haqiqatni tasvirlashda o‘liklashayotgan “ishlar tartibi” haqidagi tarixiy konsepsiya muhim ahamiyat kasb etadi: bu olam “o‘liklik” bilan kasallangan va “jahannamga” aylanadi. Ushbu olamning muhim xususiyatlaridan biri uning “madaniyatsizligi” (madaniyatga zidligi) bo‘lib, u ko‘pincha “unutish” va “vahshiydashish” motivlari orqali namoyon bo‘ladi. Shu holatlarda Shchedrinning antiolami kulgili olamning universal mazmunlariga to‘liq mos keladi. Rus satirikasining nasrida kulgi madaniyatining universal unsurlarini amalga oshirishning madaniy-tarixiy o‘ziga xosligi shundaki, Saltykov-Shchedrinning “kulgi” kategoriyasi ma’rifatparvarona xarakterga ega.

Ushbu holatda antiolam xatolar, buzilishlar, “arvohlar” va jamiyat ongidagi haqiqatlar asosida yaratiladi. Bu xulosa, shuningdek, ichki haqiqat xarakterlarining “teskari ong”i va diniy tushunchalar tasviri asosida shakllanishi bilan ham tasdiqlanadi.

Ushbu jihatlarida Shchedrinning “antidunyo”si kulgi olamining umumiy mazmunlariga to‘la mos keladi. Rus satiriki nasrida kulgi madaniyatining universal tushunchalarini amalga oshirishdagi madaniy-tarixiy o‘ziga xoslik shundan iboratki, M. Y. Saltykov-Shchedrin asarlarida “kulgi” kategoriyasi ma’rifiy xarakterga ega. Bu holatda antidunyo jamiyat ongidagi adashishlar, buzib ko‘rsatishlar, “xayoliy tasavvurlar” va turli noto‘g‘ri qarashlar asosida quriladi.

Biz «kulgi olami» va «kulgi qahramoni» kabi universal obrazlar darajasida «kulgi»ning namoyon bo‘lishini aniqladik. Bu bizga kulgi madaniyati nazariyasini filologik talqin qilish imkonini beradi: antidunyo biz uchun badiiy olamning universal tipologik turi sifatida tushuniladi, kulgi qahramoni esa xalq og‘zaki ijodi va adabiyotning arxetipi hisoblanadi. Shu bilan birga ta’kidlash kerakki, kulgi olami va kulgi qahramonining universal (takrorlanuvchi) belgilari qatoriga baholovchi komponentlar kirmaydi. Kulgi olamlari turli aksiyologik mazmunlarga ega: quvnoq nisbiylikning utopik olami; madaniyat olamini yuksaltirish nomidan rad etilgan «qorong‘u olam»; ijtimoiy haqiqatni satirik tarzda fosh etuvchi «antidunyo» (“Qadimiy rus adabiyotidagi satira — bu haqiqatni to‘g‘ridan-to‘g‘ri kulgi bilan tanqid qilish emas, balki haqiqatni kulgi olamining orqa tarafidagi dunyo bilan yaqinlashtirishdir” [7 B. 79-330]).

Yozuvchi yaratgan ikki olam bir-biridan ajralgan holda mavjud emas. Satirik-antidunyo real hayotdagi muammolarning bo‘rttirilgan ko‘rinishi sifatida yuzaga keladi. Birinchi olam voqelikni aks ettirsa, ikkinchisi uni kulgi va grotesk vositasida tahlil qiladi. Natijada o‘quvchi jamiyatdagi kamchiliklarni yanada aniqroq ko‘ra oladi. Ikkinchi olam esa voqelikning buzib ko‘rsatilgan, grotesk va fantastik shaklidir. Bu yerda hodisalar mantiqsiz darajada bo‘rttiriladi, qahramonlar kulgili va g‘ayritabiiy vaziyatlarga tushadi. Ana shu usul orqali yozuvchi mavjud tuzumning bema’niligi va axloqiy tanazzulini ochib beradi. Antidunyo voqelikning aksi bo‘lib, uning salbiy jihatlarini yanada yaqqolroq ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Kulgi qahramonlaridagi baholovchi komponentlar ham juda xilma-xildir: ular haqiqatni masxara qiladilar va shu bilan birga o'zlari ham masxara qilinadilar; ba'zan kulgi qahramoni — «bu jamiyatdan chetlatilgan, omadli bo'lmagan, hayot tomonidan xafa qilingan, to'yinib yashayotganlar olamidani haydalgan kimsadir.

Saltikov-Shchedrin badiiy nasrida «sodda kulgi» ikki olamning shakllanishiga asos bo'ladi: biri real hayotni aks ettiruvchi olam, ikkinchisi esa uning satirik va grotesk ko'rinishidagi antidunyosidir. Ushbu ikki olamning qarama-qarshiligi yozuvchiga jamiyatdagi ijtimoiy va ma'naviy muammolarni chuqur ochib berish imkonini yaratadi. Shu sababli kulgi uning ijodida faqat estetik vosita emas, balki kuchli ijtimoiy tanqid quroli ham hisoblanadi.

Bu xulosa yana shuni bilan ham tasdiqlanadiki, teskari (yoki ag'darilgan) reallik trikster tipidagi qahramonlarning «teskari ongini» tasvirlash hamda soxta diniy tasavvurlar asosida shakllantiriladi.

#### Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Шестопалова Г. А.* Раннее творчество Салтыкова-Щедрина / Г.А.Шестопалова. - М. : МПУ, 1996. - 72 с.
2. *Жук А.А.* Русская сатира 1840-х годов и раннее творчество Салтыкова // Сатира М.Е. Салтыкова-Щедрина. 1826-1976: Межвузовский тематический сборник. - Калинин : КГУ, 1977. - С.3-13.
3. *Лаврецкий А.* Щедрин в 1857 - 1862 годах // Щедрин Н. (М.Е.Салтыков). Собрание сочинений: В 12т./ Н.Щедрин ; под наблюдением Д.И.Заславского. - М.: Правда, 1951. - Т.2. - С.487-489. - (Библиотека «Огонек»).
4. *Макашин С.* Примечания. «Губернские очерки» // Салтыков-Щедрин М.Е. Собрание сочинений : В Ют. / М.Е.Салтыков-Щедрин ; под общ. ред.
5. С.А.Макашина, К.И.Тюнькина. - М. : Правда, 1988. - Т.1. - С.521-540.
6. *Бушмин А.С.* Эволюция сатиры Салтыкова-Щедрина / А.С.Бушмин ; отв. ред. С.А.Макашин. - Л.: Наука, 1984. - 342 с.
7. *Николаев Д.П.* Смех Щедрина: Очерки сатирической поэтики / Д.П.Николаев.- М. : Советский писатель, 1988. - 400 с.
8. Панченко А.М. Русская культура в канун петровских реформ // Панченко А.М. Я эмигрировал в Древнюю Русь. Россия: история и культура. Работы разных лет / А.М.Панченко ; научный редактор С.И.Николаев. - СПб. : Издательство журнала «Звезда», 2005. — С.79-330.